

PROBLEMES DE LA TRADUCCIÓ DE LA FRASEOLOGIA EN EL CÒMIC

1. INTRODUCCIÓ

L'ús de la fraseologia, entesa en sentit ampli, des de les locucions fins als proverbis, és molt freqüent en el còmic *Astérix le Gaulois*. Les unitats fraseològiques tot sovint són modificades creativament, i aquest ús es troba a la base de jocs de mots, un dels recursos de comicitat característics de la sèrie i, en general, del còmic francòfon de l'època. D'acord amb Quella-Guyot (1990: 76-77), l'ús abundós de jocs de mots caracteritza un període del còmic francòfon, que va des de la fi dels anys cinquanta a la fi dels anys seixanta, fins al punt que el ludisme verbal hi va abastar una diversitat i una riquesa que van vitalitzar el gènere, de manera que, com s'esdevé en el cas d'*Astérix le Gaulois*, els adults podien gaudir d'uns còmics que en principi no havien estat creats per a ells. Els jocs de mots contribueixen al joc de mots en el qual regna l'anacronisme.

Per la seua banda, Delesse (2001) dóna diverses raons de l'abundància de la fraseologia¹ en el còmic francòfon. Una primera causa és el caràcter marcadament popular de la fraseologia, que no és de ningú perquè pertany a tothom. L'acumulació d'unitats fraseològiques en el còmic crea una certa complicitat amb el lector. En segon lloc, Delesse (2001: 168) estableix un lligam entre els personatges del còmic, força estereotipats, i la llengua de què se serveixen, que es troba plena d'unitats fraseològiques, que també tenen un caràcter estereotipat i que contribueixen a construir els personatges com a estereotípics. Així, hi ha unitats fraseològiques, creació del guionista de la sèrie, que caracteritzen determinats personatges, com ara Abraracourcix (*Que le ciel me tombe sur la tête!*) o Obélix (*Ils sont fous ces romains!*) i que han adquirit una certa popularitat entre els lectors del còmic. D'altra banda, Juli Cèsar pronuncia sovint fra-

1. Delesse (2001) tracta els clixés, en general, que són segments repetits variablement fixats: la fraseologia en sentit ampli, però també les frases cèlebres, els títols d'obres literàries, de pel·lícules, les cançons, etc., en suma, tots aquells segments que formen part de l'enciclopèdia d'un determinat grup lingüísticocultural.

ses que se li atribueixen històricament, com ara *Alea jacta est* o *Veni, vidi, vici*. Una tercera raó és la interacció entre el llenguatge verbal i la imatge, tret definitori del còmic: l'ús d'unitats fraseològiques modificades creativament fa que el significat literal d'aquestes, que en l'ús habitual roman en segon terme, quan no esdevé opac, es relacione amb la imatge. I, finalment, Delesse apunta el fet ja assenyalat de l'ús d'unitats fraseològiques a l'origen de jocs de mots com un recurs de comicitat en una sèrie que pertany al gènere humorístic, concretament a la paròdia (Delesse 2001: 168-169).

En el nostre article estudiarem alguns dels problemes que planteja la traducció al català de la fraseologia de la sèrie *Astérix le Gaulois* (§ 2) i en § 3 en presentarem les conclusions.

2. PROBLEMES DE LA TRADUCCIÓ DE LA FRASEOLOGIA EN EL CÒMIC

El caràcter idiosincràtic de la fraseologia, en la mesura que gran part d'aquesta és exclusiva d'una llengua i una cultura determinades, planteja importants problemes de traducció, fins al punt que alguns autors han arribat a afirmar que les unitats fraseològiques són per definició intraduïbles, postura que ha estat criticada per Morvay (1996: 728). El caràcter cultural de la fraseologia determina que la traducció siga sempre problemàtica, encara més tenint en compte que aquesta, en el còmic que ens ocupa, sovint apareix modificada creativament. A més a més, el traductor ha de tenir en compte el context icònic, la imatge, que, com hem dit, sovint es relaciona amb el significat literal de la unitat fraseològica.

La sèrie *Astérix le Gaulois*, malgrat l'èxit internacional que ha abastat, és força marcada culturalment (remet a mites, estereotips, en definitiva, a l'enciclopèdia cultural francesa) i etnocèntrica (Jackson 1990: 57), de manera que el traductor ha de dur a terme una adaptació d'aquest univers cultural específic de la cultura francesa o francòfona perquè siga comprensible per als lectors de la cultura catalana. Hi ha casos d'unitats fraseològiques que formen part del bagatge cultural comú occidental (per exemple, els europeïsmes, veg. nota 2), però d'altres que són exclusives de la llengua i la cultura francòfones i que plantegen importants problemes d'adaptació, que necessàriament impliquen pèrdues respecte del text origen.

Davant de la traducció de la fraseologia, s'han proposat diverses possibilitats (Corpas 2000a, 2000b):

a) *L'équivalence* o equivalència. La bibliografia sobre traducció sol recomanar la traducció d'una unitat fraseològica per una unitat fraseològica equivalent, ja que les unitats fraseològiques aporten connotacions de diversa mena (expressives, geogràficsocials, humorístiques, etc.) i l'eliminació d'aquestes implica la pèrdua d'aquestes connotacions i un consegüent empobriment del text meta. Ara bé, com assenyalava Corpas (2000a: 490):

Las relaciones de equivalencia que se establecen entre las unidades fraseológicas de dos lenguas reflejan la existencia de un continuum que va desde la identidad total o equivalencia plena hasta la ausencia de equivalencia. Entre ambos extremos abundan los casos de equivalencia parcial, causada por incongruencias de carácter semántico, figurativo y connotativo.

Hi ha equivalència plena quan a una unitat fraseològica de la llengua origen correspon una altra unitat fraseològica de la llengua meta amb el mateix significat denotatiu i connotatiu, una mateixa base metafòrica, una mateixa distribució i freqüència d'ús, les mateixes implicatures convencionals, la mateixa càrrega pragmàtica i semblants connotacions (restriccions diastràtiques, diafàsiques i diatòpiques). Aquesta mena d'equivalència només es dona, per exemple, en els europeïsmes (1)² o en els calcs (2). En (1), el proverbi *Tant qu'il y a de la vie, il y a de l'espoir* s'empra en el text origen modificat creativament. Com que és un europeïsmes, es conserva en la traducció fins i tot la modificació interna del proverbi.³ En aquest cas, la modificació creativa interna consisteix a substituir un element de la unitat fraseològica original (*vie*) per un que pertany al món cultural de la sèrie (*marmites*), un cas d'anacronisme, recurs de comicitat emprat sistemàticament en *Astérix le Gaulois*. En (2) es parteix de la unitat fraseològica de l'anglès *armed to the teeth*, que ha estat calcada per moltes llengües europees, entre elles el francès i el català.

(1)

Panoramix: Hi! Hi! Hi! Ça a réussi! Ça a réussi! ⁴ [...]	Panoramix: Hi! Hi! Hi! Ha sortit bé! Ha sortit bé! [...]
Abraracourcix: Je me demande si nous arriverons à quelque chose comme ça!	Copdegarròtix: Em pregunto si així arribarem a algun resultat!
Astérix: Tant qu'il y a des marmites, il y a de l'espoir!	Astérix: Mentre hi hagi marmites, hi haurà esperança!

(Gosciny / Uderzo 1965: 20)

2. Els *europeïsmes* són unitats fraseològiques comunes a distintes llengües europees, que presenten una forma quasi idèntica i significats semblants. Aquestes tenen un origen comú, ja sia com a unitats genèticament independents (europeïsmes naturals), que han sorgit de l'observació del món que ens envolta, o genèticament dependents (europeïsmes culturals), procedents de fonts comunes de la cultura europea (Morvay 1996: 719).

3. Corpas (1997: § 6.5.) distingeix entre modificació creativa externa i interna. En la modificació externa es dona relleu al significat literal de la unitat fraseològica, sense que necessàriament desaparega l'habitual significat figurat d'aquesta, que interactua amb el primer. En la modificació interna es modifica l'estructura de la unitat fraseològica, mitjançant la substitució d'elements de la unitat fraseològica original, l'addició d'elements nous o canvis en l'estructura sintàctica d'aquesta o en la flexió dels constituents, habitualment fixada.

4. La marmita explota perquè Panoramix ha perdut la memòria i no encerta els ingredients per a la poció màgica. La marmita salta per l'aire i la imatge mostra els herois gals socarrats i per terra.

(2)

Garovirus: ...en groupe, ils sont plus meurtriers qu'une légion armée jusqu'aux dents! ⁵	Graccus Totunvirus: ...són més mortífers que una legió armada fins a les dents!
---	---

(Gosciny / Uderzo 1970: 11)

A l'altre extrem de l'escala es troben aquelles unitats fraseològiques per a les quals no hi ha equivalents en l'altra llengua. Són unitats fraseològiques que expressen una determinada realitat sociocultural sense paral·lel en la cultura meta, com ara el proverbi de (3) o la locució de (4).

(3)

Homme: Si j'avais su...	Home: Si ho hagués sabut...
Femme: Si, si, si... Avec des si, on mettrait Lutèce en amphore. ⁶	Dona: Si, si, si. Amb tants «sis», ja hem begut oli!

(Gosciny / Uderzo 1963: 28)

En (3), en el text origen, l'element substituït (*amphore*) és coherent amb el context del proverbi i pertany al mateix camp lèxic que l'element substituït (*bouteille*), i també és un anacronisme. El mateix recurs s'empra en la substitució de *Paris* per *Lutèce*, versió francesa del nom llatí de la capital francesa (*Lutetia*).⁷ En el text meta, atès que es tracta d'un proverbi sense equivalent total en català, es tradueix literalment la primera part, que és fàcilment interpretable, i la segona part se substitueix per una locució, *Ja hem begut oli*.⁸ El significat conjunt no equival al del proverbi original, però no resulta inadequat al context. Això de banda, es perd la modificació creativa del proverbi del text origen.

(4)

Barbe-Rouge: Mais je leur ai simplement demandé si c'était la bonne route!!!	Barba-Roja: Si jo només els demanava si anàvem pel bon camí!!
Vigie: Ils nous ont fait une 'éponse de no'-mand!	Guaita: Ja 'e sap com 'es gasten, e's no'-mands!

(Gosciny / Uderzo 1966: 48)

5. Es refereix als metges de la guarnició.

6. Diàleg entre els membres d'un matrimoni que viatja en un carro, atrapats en un embús, en una llarga cua, en una via romana.

7. Rey / Chantreau (1993: 833) donen la següent definició del proverbi *Avec des si, on mettrait Paris en bouteille*: «tout est possible avec des suppositions qui ne tiennent pas compte des réalités».

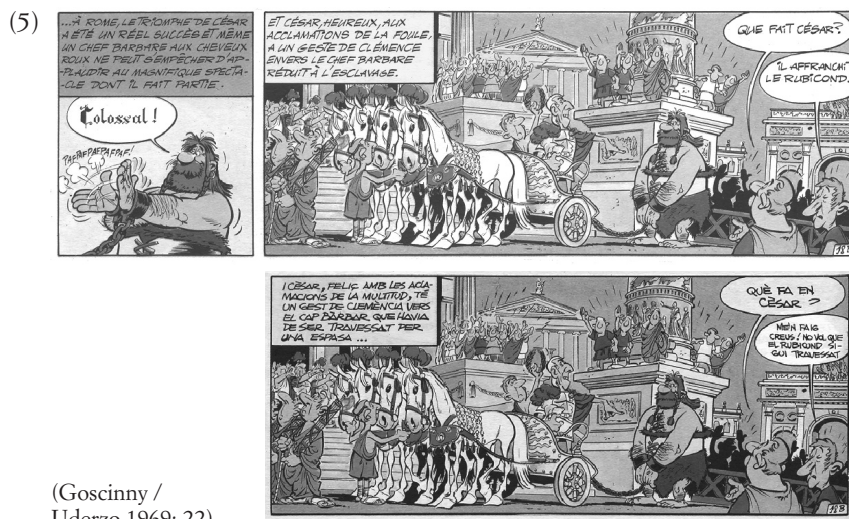
8. Espinal defineix la locució verbal *haver begut oli* de la següent manera: «ja està perdut, ja ha caigut en el perill / estar ben llest, ja no tenir remei, ja no poder escapar-se d'una cosa desagradable».

Rey / Chantreau (1993: 637) defineixen la locució *répondre en normand* com «(répondre) évasivement ou de manière ambiguë». A aquesta unitat fraseològica subjauen els prejudicis que la mentalitat centralista del francès mitjà atribueix a les nacionalitats perifèriques en general i als normands en particular, que Rey / Chantreau (1993: 637) expliquen de la següent manera:

À tort ou à raison, les Normands ont une solide réputation de ruse, au point que, des le XVIIe s. (chez Oudin, La Fontaine, Fontenelle), *normand* était synonyme de «madré, rusé», et que *un Normand* désigne quelqu'un d'une adresse confinant à la ruse (Mme de Sévigné). Une *réponse normande* est une réponse évasive et une *réconciliation normande* est simulée. Comme l'attestent plusieurs proverbes, le Normand partage ce manque de «fiabilité» avec le Gascon [...]

En l'original francès es juga amb el sentit literal i figurat de *répondre en normand*, per tal com són els normands els qui en aquesta ocasió ataquen els pirates. En ser una unitat fraseològica amb un referent cultural idiosincràtic que no té paral·lel en català, en la traducció se substitueix per una expressió que no és equivalent, però sí que té un cert grau de fraseologització (*gastar-seles*). Tanmateix, sembla que és un castellanisme.

b) Quan no és possible la substitució d'una unitat fraseològica per una altra d'equivalent, es pot traduir la unitat fraseològica original mitjançant una paràfrasi del contingut semanticopràgmatc de la unitat fraseològica en qüestió, però no hem trobat exemples clars d'aquest recurs en el nostre corpus. Sí que hem trobat un cas en què s'afegeix informació que no està present en el text origen per tal d'introduir una expressió que siga equivalent i mantinga, ni que només siga parcialment, el joc de mots del text origen:

En l'original francès, la paronomàsia entre *affranquir* i *franchir* i l'homonímia entre *rubicond* i *Rubicon* provoca que el segment *Il affranchit le rubicond* siga ambigu i admeta dues interpretacions simultànies. En la lectura acordada amb el context immediat verbal i icònic, i que suggereix la grafia, *affranchir le rubicond* és «alliberar el (esclau) rubicund».⁹ En l'altra lectura, *franchir le Rubicon* és una col·locació que fa referència a un fet històric àmpliament conegut, del qual és protagonista Juli Cèsar, que apareix en la vinyeta.¹⁰ En la traducció al català no hi ha una col·locació paral·lela que admeta aquesta doble lectura, de manera que el traductor expandeix el text, tot introduint l'ajusticiament amb l'espasa, que no apareix en l'original, de manera que el segment *no vol que el rubicund sigui travessat* continue sent ambigu, si bé els dos significats no són els mateixos que els de l'original («travessar el (riu) Rubicó»/ «travessar el rubicund amb l'espasa»). El significat d'«alliberar» desapareix i, potser com a compensació, el segon personatge exclama *Me'n faig creus!* (sobre el concepte de compensació, veg. més endavant, *d*).

D'un altre costat, l'homofonia entre *Rubicó* i *rubicund* no és tan completa com en el cas del francès *Rubicon/rubicond*, cosa que probablement fa que la comicitat siga menys efectiva en català.

c) Un altre procediment és l'omissió de la unitat fraseològica quan presenta grans dificultats de traducció o bé quan, a parer del traductor, és irrellevant per a la comprensió del text (Corpas 2000a: 507):

(6)

Habeas corpus (lladre): Notre repaire: les catacumbes... c'est un refuge sûr; on peut y faire de vieux os.	Habeas Corpus (lladre): El nostre amagatall: les catacumbes. És un refugi segur.
--	--

(Gosciny / Uderzo 1971: 42)

En francès es juga amb el significat literal i figurat de la unitat fraseològica, adequat al context verbal i visual (les catacumbes, lloc de soterrament dels cristians primitius, on hi ha, per tant, ossos). A més, hi ha la modificació creativa interna de la unitat fraseològica original, ja que aquesta apareix habitualment negada (*ne pas faire de vieux os quelque part*).¹¹ No hi ha una unitat fraseològica equivalent en català i aquesta s'elimina purament i simplement.

9. El *TLFI* defineix *affranchir qqn.* com «Rendre quelqu'un de condition libre» i posa com a exemple *affranchir un esclave, un serf*. D'altra banda, *rubicond* es defineix: «[En parlant d'una pers.] Qui ha le visage rouge». El català *rubicund* n'és sinònim (Alcover / Moll 1926-1968).

10. El *TLFI* presenta la següent entrada: «*Franchir le Rubicon*. [P. allus. hist. à César qui, en passant sur l'autre rive du fleuve, se mit en opposition ouverte avec le Sénat de Rome] Prendre une décision irréversible.»

11. Rey / Chantreau (1993: 663) defineixen aquesta locució de la següent manera: «ne pas y rester longtemps».

d) Un altre procediment és la compensació, que Corpas (2000b: 129) defineix de la següent manera:

[...] introducción de unidades que no están presentes en el TO [texto origen] en otros lugares del TM [texto meta]. La compensación es también una forma de adaptar o «domesticar» el TO para acercarlo lo más posible a la situación socio-cultural de la comunidad meta.

Tanmateix, la compensació no sempre es dona en llocs diferents d'aquell on apareix la unitat fraseològica original (7).

(7)

Astérix: Mais pourtant, ailleurs, les romains sont en paix avec les gaulois!...	Astèrix: Tanmateix, llevat d'aquí, els romans estan en pau amb els gals!...
Caligula Minus: Oui, mais à leurs yeux, avec mon air rusé et éveillé, j'étais un espion...	Calígula Minus: Sí, però jo, amb el meu aire viu i sagaç, els he semblat un espia...
Obélix: Les romains n'ont pas les yeux en face des trous. Hi! Hi!	Obèlix: Ja en són, ja, d'enzes, els romans! Hi! Hi!

(Gosciny / Uderzo 1959: 13)

En el text original hi ha un joc de mots entre dues unitats fraseològiques, *à nos yeux* («a parer nostre») i *ne pas avoir les yeux dans les trous*.¹² Hi ha una modificació creativa externa, és a dir, es para esment del significat original de totes dues unitats fraseològiques en què apareix el mot *yeux* «ulls». L'absència d'equivalent en català en el segon cas comporta l'eliminació de totes dues unitats fraseològiques. En el primer cas, s'usa una altra construcció modalitzadora (el verb *sembler*). En el segon cas, s'empra com a compensació una construcció sintàctica emfàtica i un col·loquialisme, que no hi és totalment coincident des d'un punt de vista semàntic: *Ja en són, ja, d'enzes, els romans!*¹³

e) Un últim procediment és el calc, és a dir, traduir literalment la unitat fraseològica, encara que en la llengua meta no constitueixi una unitat fraseològica. Aquest recurs, àmpliament desaconsellat per la bibliografia sobre traducció de fraseologia, se sol fer servir quan el resultat és comprensible, tot i que, naturalment, es perd el significat idiomàtic de la unitat fraseològica original i les diverses connotacions que s'hi associen.

12. Rey / Chantreau (1993: 647) defineixen la locució *avoir les yeux en face des trous*, que generalment apareix en forma negativa, *il n'a pas les yeux en face des trous*, com «il n'a pas une vision nette (pour avoir trop bu, être mal réveillé, etc.)».

13. El significat que té ací *enze* és «Persona aturada, mancada d'iniciativa i d'enteniment (or., occ.); cast. *bobalicón, bobo*» (Alcover / Moll 1926-1968).

(8)

Centurion : Bon, j'ai trouvé le moyen de parler à l'arme secrète du barde... nous allons tous nous boucher les oreilles.	Centurió : Bé, ja he trobat la manera de defensar-nos de l'arma secreta del bard... Ens taparem tots les orelles...
Légionnaire 1 : Avec quoi ?	Legionari 1 : Amb què ?
Centurion : Avec du persil, il y en a partout.	Centurió : Amb julivert. N'hi ha pertot arreu.
Légionnaire 2 : Du persil dans les oreilles ? Ça m'ennuie... J'aurai l'impression d'aller à la boucherie...	Legionari 2 : Julivert a les orelles ? M'empipa ! Tindrè la impressió d'anar a la carnisseria...

(Goscinny / Uderzo 1962: 7)

Stoll (1974: 118) defineix la locució *avoir du persil dans les oreilles*, aplicada als romans, com «être lents à comprendre, bêtes», mentre que Rey / Chantreau (1993: 704) consideren aquesta locució arcaïtzant i en donen el significat «être sale». En tot cas, es tracta de qualificacions negatives. En l'original francès hi ha una modificació externa de la unitat fraseològica, la qual, d'altra banda, no apareix explícitament en la forma habitual. És a dir, es juga amb el significat literal, que té un referent cultural francès (el costum d'adornar amb julivert les orelles dels porcs a les carnisseries franceses), que explicita un dels legionaris, i el significat figurat («beneït» o «brut»). Les vinyetes, que mostren el bosc ple de julivert i després els legionaris amb el julivert a les orelles, així com el comentari del legionari, remarquen el significat literal. L'habitual beneïteria que s'atribueix als romans en la sèrie és coherent amb el significat figurat. En català es recorre al calc. Es perd el significat idiomàtic i ni tan sols la intervenció del legionari és suficientment aclaridora respecte del referent cultural del significat literal (cal que el lector conega el costum francès assenyalat perquè pugui interpretar la intervenció del legionari).

3. CONCLUSIONS

La traducció de la fraseologia en el còmic presenta diversos problemes. En primer lloc, el caràcter idiosincràtic fa que la traducció d'aquesta siga sempre problemàtica, però no impossible. En la mesura que una bona part de les unitats fraseològiques són exclusives d'una llengua i tenen referents culturals i connotacions de diversa mena específics i no es troben en la llengua meta, el traductor ha d'emprar sovint diverses estratègies d'adaptació del text origen al text meta. Hi ha, però, l'excepció de l'equivalència plena, com ara els europeïsmes o els calcs, que es poden traduir tal qual. L'equivalència, tanmateix, és gradual, i hi ha un continu des de l'equivalència total a la manca total d'equivalència.

Quan no hi ha equivalència, es recorre a diverses estratègies. En primer lloc, es poden fer servir paràfrasis que reproduesquen el valor semanticopragnmàtic de l'original. En segon lloc, es pot eliminar la unitat fraseològica del text origen si la traducció resulta molt complexa i la informació que aporta és, a parer del traductor, prescindible. En tercer lloc, es pot recórrer a la compensació, és a dir, a la introducció de diversos procediments que pretenen suplir l'eliminació de la unitat fraseològica del text d'origen i la consegüent pèrdua d'ambigüitats, de jocs de mots i, en general, de l'efecte de comicitat. Finalment, hi ha el recurs al calc, que s'empra quan resulta comprensible per al lector del text meta, si bé es perd el caràcter fraseològic de l'original i tot allò que aquest caràcter fraseològic implica (significat figurat, connotacions de diversa mena, joc entre el significat literal i el figurat).

PELEGRÍ SANCHO CREMADES
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

1. CORPUS

- GOSCINNY / UDERZO 1959: René Goscinny i Albert Uderzo, *Astérix le Gaulois*, París, Hachette, vol. 1, 1999 [trad. cat. *Astérix el gal*, Barcelona / París, Grijalbo / Dargaud, 1983, vol. 1, trad. Berta].
- GOSCINNY / UDERZO 1962: René Goscinny i Albert Uderzo, *Astérix gladiateur*, París, Hachette, vol. 4, 2000 [trad. cat. *Astérix gladiador*, Barcelona / París, Grijalbo / Dargaud, 1981, vol. 4, trad. Víctor Mora].
- GOSCINNY / UDERZO 1963: René Goscinny i Albert Uderzo, *Le tour de Gaule d'Astérix*, París, Hachette, vol. 5, 1999 [trad. cat. *La volta a la Gàl·lia*, Barcelona / París, Grijalbo / Dargaud, 1964, trad. Berta].
- GOSCINNY / UDERZO 1965: René Goscinny i Albert Uderzo, *Le combat des chefs*, París, Hachette, vol. 7, 1999 [trad. cat. *El combat de caps*, Barcelona / París, Grijalbo / Dargaud, 1984, vol. 10, trad. Alfred Sala].
- GOSCINNY / UDERZO 1966: René Goscinny i Albert Uderzo, *Astérix et les Normands*, París, Hachette, vol. 9, 1999 [trad. cat. *Astérix i els Normands*, Barcelona / París, Grijalbo / Dargaud, 1984, vol. 8, trad. Berta].
- GOSCINNY / UDERZO 1969: René Goscinny i Albert Uderzo, *Astérix en Hispanie*, París, Hachette, vol. 14, 1999 [trad. cat. *Astérix a Hispània*, Barcelona / París, Salvat, 1999, vol. 14, trad. Víctor Mora].
- GOSCINNY / UDERZO 1970: René Goscinny i Albert Uderzo, *Astérix chez les Helvètes*, París, Hachette, vol. 16, 1999 [trad. cat. *Astérix al país dels helvecis*, Barcelona, Salvat, 1999, vol. 16, trad. Berta].
- GOSCINNY / UDERZO 1971: René Goscinny i Albert Uderzo, *Les lauriers de César*, París, Hachette, vol. 18, 2000 [trad. cat. *Els llores de Cèsar*, Barcelona, Salvat, 1999, vol. 18, trad. Berta].

2. REFERÈNCIES

- ALCOVER / MOLL 1926-1968: Antoni Maria Alcover / Francesc de Borja Moll, Diccionari català-valencià-balear, Palma de Mallorca, Moll, 10 vol. (versió on-line: <http://dcvb.iecat.net/>).
- CORPAS 1997: Gloria Corpas Pastor, *Manual de fraseología española*, Madrid, Gredos.
- CORPAS 2000a: Gloria Corpas Pastor, «Acerca de la (in)traducibilidad de la fraseología», dins *Las lenguas de Europa: Estudios de fraseología, fraseografía y traducción*, ed. Gloria Corpas Pastor, Granada, Comares, 483-522.
- CORPAS 2000b: Gloria Corpas Pastor, «Fraseología y traducción», dins *El discurs prefabricat. Estudis de fraseologia teòrica i aplicada*, ed. Vicent Salvador i Adolf Piquer, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 107-138.
- DELESSE 2001: Catherine Delesse, «Le cliché par la bande: le détournement créatif du cliché dans la BD», *Palimpsestes*, 13: *Le cliché en traduction*, 167-182.
- ESPINAL 2004: Maria Teresa Espinal, *Diccionari de sinònims de frases fetes*, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona / Publicacions de l'Abadia de Montserrat / Edicions de la Universitat de València.
- JACKSON 1990: Margret Jackson, «When a text is comic? *Astérix chez les Belges* and its German translation», *Information and communication*, 11, 55-70.
- MORVAY 1996: Károly Morvay, «Harri batez bi kolpe. Cuestiones de fraseología comparada», *Euskera (Herri literatura IV. Jardunaldiak 'Paremoiologiaz'. Durango, 1996-XII.06/07)*, 3, 719-767.
- QUELLA-GUYOT 1990: Didier Quella-Guyot, *La bande dessinée*, Paris, Desclée de Brouwer.
- REY / CHANTREAU 1993: Alain Rey i Sophie Chantreau, *Dictionnaire des expressions et locutions*, Paris, Dictionnaires Les Roberts / Les Usuels.
- STOLL 1974: André Stoll, *Asterix, das Triavialepos Frankreichs. Die Bild- und Sprachartistik eines Bestseller-Comics*, Colònia, DuMont [traducció al francès: *Astérix: L'épopée burlesque de la France*, Bruxelles, Éditions Complexe, 1978].
- TLFI: *Trésor de la Langue Française Informatisé*, <http://www.inalf.fr/tlfi>.